

ნანა მრევლიშვილი

Nana Mrevlishvili

საქართველოს უნივერსიტეტი

თამაზ ბერაძის სახელობის ქართველოლოგიის ინსტიტუტი

University of Georgia, Tamaz Beradze Institute of Georgian Studies

**„წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ თუ
„წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“
„შუშანიკის წამების“ ერთი იკითხვისის დაზუსტებისათვის**

„Holy are the books of Martyrs“ or

„Holy are the parts of Martyrs“

To clarify one question in „*Torture of Shushanik*“

At the beginning of „Tortures of Shushanik“ the word „martyrium“ is mentioned which meant a Christian church or a construction erected on the graves of saints in old Georgian. When Varsken changed his religion, Shushanik told him: „Your father erected martyrium and built churches...“ (Abuladze, 2020, 15).

Besides that, martyrium also meant reliquaries, such as boxes, crosses, icons, necklaces, and sometimes even books, which contained special nests for keeping martyrs pieces. Is it possible that in the text the author meant reliquaries?

The author writes about Shushanik when she was forced to leave the church for the castle: „And she went and took Gospel and Holy Book of Martyrs“ (356v). This is the oldest version of the manuscript. But according to all the rest, or ten manuscripts (with very few stylistic or orthographic changes), Shushanik took pieces of saints: „And she went and took Gospel and relics of martyrs“ (A130, 172).

Shushanik really could have had the Gospel (and Psalms as well), because the existence of translations of biblical books in the 5-th-6-th centuries is confirmed in Georgian reality in the forms of palimpsests: fragments from the Sabatsminda four chapters (A999, V century), from the prophets of Isaiah (A 884, the 5-th century), fragments of Jeremiah from Cairo Geniza (VI-VII centuries), fragments of the Gospel (A 89, A 844, VI-

VII centuries), etc. But what is meant by the phrase: „Holy is the book of martyrs?“ According to the phrase, the queen brings several books with the Gospel, books describing the merits of the martyrs. There is also a point of view that this may be a collection of hagiographic readings. We think, that neither of these points is true. Why should the queen take some books to the evening prayer? We can't even think of a collection as „the books“ is in the plural form in this phrase. We think here we have to deal with the wrong opening of the valve. In the translated version of the phrase „Tzni igi ntslni/ntsni mostametani it is easy to have lost letters. Thus, the version of Parkhli manuscript that Shushanik took the books describing the deeds of martyrs from the church to the palace should not be correct. Is it possible that Shushanik had reliquaries with her, i.e. „the holy one is part of martyrs?“

The traditions developed in the artistic centers in the Christian Eastern countries were reflected in the Toreutics of the pre-Christian Era. It is known that works of applied art from the mentioned centers as well as from Rome and Byzantium: pendant icons, medallions, crosses, pyxes, censers, and reliquaries were widely imported to us. Such reliquaries were very common in ancient Georgia. Probably, Shushanik should have had this kind of part with her.

Thus, although it is documentarily proved that in the 5-th century in Georgia there already was a liton of translated (and we think original) martyrological writings, Kymenian readings, but „The Tortures of Shushanik“ cannot be used as an argument for this. It is more logical to think that Shushanik takes the reliquary from the church to the palace, a reliquary in which the relics of the holy martyrs are kept, especially, since this version is also supported by the ten manuscripts that have survived to this day and not „holy are the books of Martyrs“, that is the version offered by many chapters of Parkhli.

საკვანძო სიტყვები: იაკობ ხუცესი, შუმანიკის წამება, სამარტვილე, რელიკვარიუმი, მოწამეთა წიგნები, მოწამეთა ნაწილები

Key words: Iakob Khutsesi, Tortures of Shushanik, Martyrium, Reliquarium, torturers books, torturers pieces

ვარსკენის შემონათვალს – „შენ ჩემი ხატი დაამკუ და საგებელსა ჩემსა ნაცარი გარდაასხ, და შენი ადგილი დაგიტევებებს და სხუად წარსრულ ხარ“ (აბულაძე, 2020, გვ. 15) – შუშანიკის კატეგორიული პასუხი მოჰყვება. ის არამარტო ცოდვებში ამხელს ურჯულო მეულლეს, არამედ მამამისის საქმეებსაც ახსენებს და ამ ფონზე კიდევ უფრო ამძიმებს მის დანაშაულს. აქვე შუშანიკი მამამთილის მიერ სამარტვილეების აღმართვასა და ეკლესიების მშენებლობაზეც ამახვილებს ყურადღებას: „მამამან შენმან აღჰმართნა სამარტკლენი და ეკლესიანი აღაშენა...“ (აბულაძე, 2020, გვ. 15).

სამარტვილეს/სამარტვირეს (martyrium; ძვ. ქართ. – *საწამებელი*) ორგვარი მნიშვნელობა აქვს: 1. ქრისტიანთა სამლოცველო; წამებულ ქრისტიანთა საფლავზე აღმართული მცირე ნაგებობა და 2. სამარტვილე/რელიკვარიუმი – ისეთი კოლოფები, ხატები, ჯვრები, და ზოგჯერ – წიგნებიც, რომლებსაც ჰქონდათ წმინდანთა ნაწილების შესანახი სანაწილე უჯრები/ბუდეები.

სულხან-საბას ლექსიკონის მიხედვით, სამარტვილე მოწამეთა სამარხია (სამარტვილე AB, სამარტვილო C) მოწამეთ სასაფლაო ZAB. წამებულთ საფლავი, რომელ არს კრუნე Cb. წამებულთ (წამებულის D) საფლავი. სამარტვილენი საყოფელნი იწოდებიან და კრუნე სახელედების CaqD. წმიდათა საფლავია E. მისი სინონიმებია მარტირიუმი, სამარტვილე, სამარხავი, სამაროიანი, სამაროვანი, სამვალე/სამძლე, ძვალთაშესალავი, მკვდრეთი. სამარტვილეს სინონიმია, აგრეთვე, **კაპელა** (შუასაუკუნ. ლათ. cappella, რაც cappa-ს კნინობითი ფორმია) (ქრისტიანობის ლექსიკონი, 2011). მასაც ორგვარი მნიშვნელობით იყენებენ, აღნიშნავს 1. საგუნდო და ზოგჯერ, ინსტრუმენტულ ჯგუფს, რომელიც პაპთან (სიქსტეს კაპელა), საკათედრო ტაძარში, სამეფო კარზე და ა. შ. ლიტურგიულ მსახურებაში მონაწილეობს; და 2. საკულტო დანიშნულების მცირე ზომის სალოცავ ნაგებობას, ცალკე მდგომს ან არქიტექტურული კომპლექსის (სასახლე, ეკლესია, ციხესიმაგრე, კოშკი...) შემადგენელ ნაწილს. ტერმინის სახელწოდება მომდინარეობს ქალაქ ტურის პატარა ეკლესიიდან, რომელშიც ინახავდნენ და თაყვანს სცემდნენ წმიდა მარტინეს მოსასხამს, ანუ cappa-ს. ამ ტიპის ნაგებობები აღმოსავლეთშიც არსებობდა და მათ სამარტვილენი ეწოდებოდა. სამლოცველოს (ეკვდერის) ფორმის ამ ნაგებობებში მოწამეთა ნაწილები ინახებოდა. **მარტირიუმებს** აგებდნენ ქრისტიანი

მოწამეების საფლავზე. მრავალი ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურას საფუძვლად რომაული დასაკრძალავი ტაძრის არქიტექტურული ტიპი უდევს. ასეთებია ექსედრა, როტონდა და ა. შ.

შუშანიკის წამების ამ მონაკვეთში ავტორი ორ ზმნას იყენებს – **აღმართა** და **აღაშენა**, რაც ამ ნაგებობათა სპეციფიკაზე უნდა მიანიშნებდეს. შესიტყვებით **ეკლესიანი აღაშენა**, ცხადია, რომ საშუალო ან დიდი მოცულობის არქიტექტურულ ნაგებობებთან უნდა გვქონდეს საქმე. ხოლო **აღჰმართნა სამარტკლენი** უნდა გულისხმობდეს ეგვიპტურის (ბერძ. εὐκταίριον) ტიპის ნაგებობას, მოწამეთა წმინდა ნაწილების შესანახად აშენებულს ან მოწამეთა საფლავზე აღმართულ მარტირიუმს. ამ ტიპის ნაგებობები ცენტრული იყო, ჰქონდა წრიული, რვაკუთხა ან ჯვრის ფორმა. ვრცელდება IV საუკუნის I მეოთხედის შემდეგ. სამარტვილე, შესაძლოა, ერთი მოწამის სახელზე ყოფილიყო აღმართული, მისი წმინდა ნაწილების შესანახად და თაყვანის საცემად, ან – რამდენიმე წმინდანის სახელზე. გარეჯის მონასტერში გვაქვს 6000 მოწამის სახელზე აგებული სამარტვილეც.

სამარტვილეები ქრისტიანთათვის განსაკუთრებული წმინდა ადგილები იყო. ეს ვითარება კიდევ აისახა წერილობით წყაროებში. „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ხოლო განგებითა ღმრთისაჲთა ესევითარითა სასწაულითა პოვნა საწამებელად და პატივად წმიდათა ნაწილთა მათთა ღირსებისა, რამეთუ ხენი დაფნისანი აღმოსრულ იყვნეს საფლავსა მათსა ზედა, ხოლო ძირნი ხისანი ქუე შთასრულ იყვნეს და გარემოდს წმიდათა მათ ნაწილთა მოხუეულ იყვნეს და ესრეთ, ვითარცა ცხოველთა, ზე ეტვრთნეს პატიოსანნი იგი ნაწილნი მათნი, და სურნელებად ფრიადი იყნოსებოდა. და ესენიცა აღმოიყვანნა და დაუსუნენა ქუეშე კერძო ნაწილთა წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთჳმესთა და დაჰკრძალა სამარტკლოდ იგი განულებელად ვიდრე დღენდელად დღედმდე“ (აბულაძე, 2020, გვ. 133).

ამდენად, ვარსქენის მამამ, როგორც ჩანს, სწორედ ამ ტიპის მარტირიუმები აღმართა მოწამეთა საფლავებზე.

საკითხთან დაკავშირებით ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ „შუშანიკის წამების“ კიდევ ერთ მონაკვეთზე:

ეკლესიიდან სასახლეში იძულებით მიმავალი შუშანიკის შესახებ ავტორი გვეუბნება: „აღდგა წმიდაჲ და ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და ტირილით ესრჳთ იტყოდა: „უფალო,

ღმერთო, შენ უწყი, ვითარმედ მე გულითად სიკუდილდ მივალ“: მოქმედება თითქოს დასრულებულია, მაგრამ შემდეგ ავტორი კიდევ იმეორებს: „ესე თქუა და წარვიდა მათ თანა და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ [356v].¹ ეს არის ვერსია, რომელსაც გვიჩვენებს პარხლის მრავალთავი.

პარხლის მრავალთავის შემდეგ უძველეს, A130 ხელნაწერში ვკითხულობთ: „და ვითარცა ფრიად აიძულეს, აღდგა ნეტარი შუშანიკ და თანა წარიტანა ევანგელჳ თჳსი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო ღმერთო, შენ იცი, ვითარმედ მე გულითა სიკუდიდ მივალ“: და ესე თქუად და წარვიდა მათ თანა, და თანაწარიტანა ევანგელჳ და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“ [A130, 172].

როგორც ვხედავთ, შინაარსობრივი თვალსაზრისით მნიშვნელოვან განსხვავებას ქმნის მონაკვეთის დასასრული, რომელიც ერთ შემთხვევაში გვეუბნება, რომ შუშანიკმა ევანგელესთან ერთად წმინდა მოწამეთა წიგნები წაიღო ეკლესიიდან სასახლეში, ხოლო მეორე შემთხვევის მიხედვით, შუშანიკს ევანგელე და წმინდა მოწამეთა ნაწილები წაუღია სასახლეში. ამ უკანასკნელ ვერსიას იმეორებს ყველა დანარჩენი ხელნაწერი, რომლებშიც „შუშანიკის წამების“ ტექსტია დაცული: A170 – „ვითარცა ფრიად აიძულეს, აღდგა ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო ღმერთო, შენ იცი, ვითარმედ მე გულითა სიკუდიდ მივალ“: და ესე თქუად და წარვიდა მათ თანა, და თანაწარიტანა ევანგელჳ და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“ [A170, 62r]; A176 – „და ვითარცა ფრიად აიძულეს, აღდგა ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო ღმერთო, შენ იცი, ვითარმედ მე გულითა სიკუდიდ მივალ“: და ესე თქუად და წარვიდა

¹ ფრაზის ამგვარი გამეორება გვიქმნის შთაბეჭდილებას, რომ გადამწერი კომპილაციის მეთოდს მიმართავს და, გარდა ძირითადი ხელნაწერისა, საიდანაც იწერს ტექსტს, სხვა ხელნაწერსაც იყენებს. ვხედავთ, რომ პირველ შემთხვევაში მოქმედება ერთგვარად დასრულებულია („აღდგა წმიდა და ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო ღმერთო, შენ უწყი, ვითარმედ მე გულითად სიკუდილდ მივალ“), მაგრამ, როგორც ჩანს, გადამწერსი სხვა ხელნაწერში დაცული ფრაზას ასევე მნიშვნელოვნად მიიჩნევს, ამიტომ არ კარგავს და მასაც შემოიტანს ტექსტში („ესე თქუა და წარვიდა მათ თანა და თანაწარიტანა ევანგელჳ თჳსი და წმიდანი იგი წიგნნი (A95)/ნაწილნი (ყველა დანარჩენი ხელნაწერი) მოწამეთანი“).

მათ თანა, და თანაწარიტანნა ევანგელს და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“ [A176, 101r]; H1370 – „და ვითარცა ფრიად აიძულეს, აღსდგა ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიტანა სახარება თვისი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო ღმერთო, შენ უწყი, ვითარმედ მე გულითა სიკუდიდ მივალ“ [სიკუდიდ მივალ მე]. ესე სთქვა და წარვიდა მათ თანა, და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი წარიხვნა“ [H1370, 230r-231v]; H1672 – „და ვითარცა ფრიად აიძულეს, აღსდგა ნეტარი შუშანიკ და თანაწარიყვანა ევანგელს თვისი და ტირილით ესრეთ იტყოდა: „უფალო, ღმერთო, შენ იცი, ვითარმედ მე გულითა სიკუდიდ მივალ“. და ესე თქუა და წარვიდა მათ თანა, და თანაწარიტანნა ევანგელს და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“ [H1672, 101r] და ა. შ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ, მიუხედავად პარხლის მრავალთავის სიძველისა, A130 ხელნაწერში დაცული ტექსტი და, შესაბამისად, დანარჩენი ხელნაწერებიც, რამდენადაც მეტნაკლებად A130-ის ვერსიას იმეორებენ, რიგ შემთხვევებში, უფრო არქაულ ფორმებს გვიჩვენებენ, ვიდრე – პარხლის მრავალთავის ტექსტი:

მეტად – (A95) / ჯეკმა¹ (A170);

ბოროტებდა (A) / ხისტოოდა (A170; A176);

ადრე (A 95) / ადრე-ადრე (A170; A176)...

როგორც შევნიშნეთ, პარხლის ხელნაწერი უძველესია „შუშანიკის წამების“ დღემდე მოღწეულ ხელნაწერებს შორის და ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის ვერსია („თანაწარიტანა ევანგელს თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ [356v]), რომელსაც ეს ხელნაწერი გვთავაზობს, რა თქმა უნდა, მეტად მნიშვნელოვანია. მაგრამ ასევე არ შეიძლება ყურადღების მიღმა დავტოვოთ მეორე ვერსია ტექსტის ამ მონაკვეთისა, რომელსაც ყველა დანარჩენი ხელნაწერი გვიჩვენებს („წარვი-და მათ თანა, და თანაწარიტანნა ევანგელს და წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“).

ორივე ფრაზა ლოგიკურად შეესაბამება კონტექსტს – შუშანიკს შეიძლებოდა ეკლესიაში სახარებასთან ერთად წაელო როგორც მოწამეთა მარტვილობის ამსახველი წიგნები, ისე – სანაწილე/რელიკვარიუმი, რომელშიც მოწამეთა წმინდა ნაწილები ექნებოდა შენა-

¹ ჯეკმა გვაქვს პარხლის მრავალთავის მეტად ფორმის პარალელურ ვერსიად, თუმცა ჯეკმა ფორმა პარხლის მრავალთავში დაცულ შუშანიკის წამების ტექსტშიც გვხვდება სხვა ადგილას.

ხული. მაგრამ რომელი? არსებობდა თუ არა V საუკუნისათვის სახარებისა და წმინდა მოწამეთა წიგნების თარგმანები ქართულად? ან სანაწილე/რელიკვარიუმების ტარების ტრადიცია ამ პერიოდისათვის?

ვიციტ, რომ თხზულებაში ნახსენებია სახარებაცა და ფსალმუნებიც, ამას გარდა, ტექსტში გვხვდება ბიბლიური ციტაციაც: „ნუ უკუე მტერმან, ვითარცა სრსვილმან, სამოვარი პოოს“ (ტიმოთე, 2,17); „მე მიუგო სიტყუად თქუენ წილ (ლუკა, 12,12); „ყოველსა წარმავალსა მას გზასა მეცა წარვალ“ (ისუ ნავე 23,14); „სადა არა არს რჩევად მამაკაცისა და დედაკაცისა“ (გალათ. 3,28); „რომელმან წარიწყმიდოს თავი თვისი, მან პოოს იგი“ (მათე, 10,32) და ა. შ. V-VI საუკუნეებში ბიბლიური წიგნების თარგმანების არსებობა დოკუმენტურად დასტურდება ხანმეტი პალიმფსესტური ფრაგმენტების სახითაც: ფრაგმენტები საბაწმინდური ოთხთავიდან (A999, V ს.), ესაიას წინასწარმეტყველებიდან (A844, V ს.), კაიროს გენიზას იერემიას ფრაგმენტები (VI-VIII), სახარების ფრაგმენტები (A89, A844, VI-VII ს.) და ა. შ.

ამდენად, შუშანიკ დედოფალს ნამდვილად შეიძლებოდა ხელთ ჰქონოდა სახარებაცა და ფსალმუნებიც. მაგრამ რა შეიძლება ვთქვათ მოწამეთა წიგნების შესახებ?

ორიგინალური აგიოგრაფიული ლიტერატურის კვალი „შუშანიკის წამებამდე“ არ ჩანს (თუმცა არსებობს თვალსაზრისი, რომ „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ უნდა უსწრებდეს „შუშანიკის წამებას“¹). არის თუ არა ამ დროისთვის ქართულად თარგმნილი მარტიროლოგიური თხზულებები? ან რა იგულისხმება **მოწამეთა წიგნებში**? ცალკეული აგიოგრაფიული თხზულებები თუ მარტიროლოგიური კრებულები? კ. კეკელიძის აზრით,

„ქართული ჰაგიოგრაფიის დასაწყისი ჩვენ უნდა ვეძიოთ, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში ქართულ ენაზე ღვთისმსახურების შემოღების ხანაში. ეს იმიტომ, რომ საღმრთო წერილის წიგნებთან ერთად წმინდანთა ცხოვრება-მოქალაქობის

¹ „რეკონსტრუირებული სახით წარმოდგენილი „ნინოს ცხოვრება“ უნდა ჩაითვალოს უძველეს ქართულ ნაწარმოებად, რომელიც შეიქმნა არაუგვიანეს IV საუკუნისა და რომლის ცნობები უკვე გამოყენებულია IV-V საუკუნეთა მიჯნაზე და V საუკუნის ბერძენ და სომეხ ავტორთა მიერ. წმიდა ნინოს მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ცალკეული საკითხავების შექმნა თითქმის ერთი საუკუნით უნდა უსწრებდეს „შუშანიკის წამებას“ (სირაძე 1989, 259).

კითხვაც თავიდანვე ღვთისმსახურების ერთ-ერთ აუცილებელ ელემენტად იქნა მიჩნეული. მაშასადამე, მეხუთე საუკუნეში ჩვენში უკვე უნდა ყოფილიყო თარგმნილი წმინდანთა ცხოვრებანი. მართლაც. შუშანიკის მარტვილობაში პირდაპირაა ნათქვამი, რომ, როდესაც ის წაიყვანეს პიტიახშ ვარსკენთან, მან „თანაწარიტანა ევანგელს თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ (კეკელიძე, 1980, გვ. 508).

ამდენად, როგორც ვხედავთ, მარტიროლოგიური თხზულებების ადრეული თარგმანების არსებობის დამადასტურებელ არგუმენტად კ. კეკელიძე „შუშანიკის წამებას“ მოიხმობს. ამავეს ფიქრობს შერმადინ ონიანიც: „ქართული მწერლობა მაღალ დონეზე იდგა V საუკუნეში. თხზულებაში სახელდებით არის დასახელებული „სახარება“, „დავითნი“ და „წიგნნი მოწამეთანი“ ანუ აგიოგრაფიული ძეგლები. ესენი ჰქონია ხელთ შუშანიკს, მან „თანა წარიტანა ევანგელს თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ (V, 28-29) (ონიანი, 1978, გვ. 115).

ტიტე მოსიას შენიშვნით, „უტყუარი ინფორმაციით გვასაზრდოებს „შუშანიკის წამება“: შუშანიკმა „თანა წარიტანა ევანგელს თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ (მოსია, 2011, გვ. 8).

ნ. ჯანაშია მიიჩნევს, რომ „ნაწილნი მოწამეთანი“ ანტონ კათალიკოსისეული ვერსიას და შედეგი არასწორი წაკითხვისა: „იაკობი გადმოგვცემს, რომ სასახლეში დაბრუნებულ შუშანიკს თან წაუღია „ევანგელს თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ (C, 18-19). ანტონს აქვს „სახარება და ნაწილნი წმიდათა მოწამეთანი“ (§ 1272, 156), რაც, აგრეთვე, შეცდომაა, ალბათ, გრაფიკულ ნიადაგზე წარმომდგარი“ (ჯანაშია, 1980, გვ. 118). თუმცა, როგორც ვნახეთ, ანტონისეული ვერსია შედეგია არა გრაფიკულ ნიადაგზე წარმომდგარი შეცდომისა, არამედ ყველა ხელნაწერის (გარდა პარხლის მრავალთავეში შესული „შუშანიკის წამების“ ტექსტისა) წაკითხვის გათვალისწინებისა.

ამავე აზრს ავითარებენ ზ. სარჯველაძე და ე. გიუნაშვილი და „შუშანიკის წამებას“ განიხილავენ როგორც წყაროს, რომელიც იმ ეპოქისთვის, სხვა რელიგიურ წიგნებთან ერთად, მარტიროლოგიური ძეგლების არსებობასაც გვიდასტურებს:

„ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ქართულ მწერლობას საკმაოდ დიდი ტრადიცია მოეპოვებოდა, რომლის გარეშე ამ დონის ნაწარმოების შექმნა შეუძლებელი იქნებოდა. თხზულებაში ნახსენებია ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები (ფსალმუნნი, პავლენი). მოხმობილია ციტატები ფსალმუნთა, ოთხთავის, პავლეს ეპისტოლეებისა და სხვა წიგნებიდან. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ნაწარმოებში **ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა** („წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“) მოხსენიებას“ (სარჯველაძე, 1990, გვ. 36) და ა. შ.

რამდენად უტყუარია ცნობა, რომელიც „შუმანიკის წამებას“ შემოუნახავს მოწამეთა წიგნების შესახებ?

პირველმოწამეთა მარტვილობანი, როგორც კ. კეკელიძე შენიშნავს,

„მათ ნაცნობ-მეგობრებსა და პატივის-მცემელთ აუწერიათ „აქტების“ სახით, რომელთაც დიდის მოწიწებით ჰკითხულობდნენ როგორც კერძოდ ოჯახებში, აგრეთვე ეკლესიაში. ეგნატე ღმერთშემოსილის და პოლიკარპე სმირნელის აქტებიდანა სჩანს, რომ ასეთი ჩვეულება უკვე მეოთხე საუკუნიდან დამყარებულა; მართა შუამდინარელი (†416) სპარსეთის მოწამეთა აქტებს დიდმარხვობით ჰკითხულობდა ხოლმე ეკლესიაში, ხოლო 418 წლის კართაგენის კრების 50 კანონით მოწამეთა აქტები მათი ხსენების დღეს უნდა იკითხებოდეს. მეოთხე საუკუნეში ევსევი პამფილს ანუ კესარიელს ისინი შეუკრებია ერთ წიგნად, რომელიც ოც თავს შეიცავდა... მეოთხე საუკუნიდან, როდესაც ქრისტიანობა ნებადართულ და სახელმწიფო სარწმუნოებად იქნა გამოცხადებული, სისტემატიურ და მასიური მარტვილობას ბოლო მოეღო; იმან ადგილი დაუთმო, ერთის მხრით, – სხვა და სხვა საქრისტიანო სათნოებათა ცხოვრებაში განხორციელებას (წმინდანობა). ასეთი წმინდანები და „ასკეტები“ არა ნაკლებ ყურადღებას იპყრობდნენ მორწმუნეთა საზოგადოებაში, ვიდრე პირველ სამ საუკუნის მარტვილნი, ამიტომ მათ მოწაფეებსა და თანამედროვეთ აუწერიათ მათი თავგადასავალი, რომლისთვისაც „ცხოვრებად და მოქალაქობად“ დაურქმევიათ“ (კეკელიძე, 1918, გვ. V).

ამდენად, წმინდანთა მარტვილობების ოჯახებსა და ეკლესიაში კითხვის ტრადიცია IV საუკუნიდან მკვიდრდება, ხოლო მეტად ორ-

განიზებული სახე ამ პროცესს ეძლევა V საუკუნეში, როცა კონკრეტული წმინდანის საკითხავისთვის ამავე წმინდანის ხსენების დღე განისაზღვრა.

ქრისტიანული იდეოლოგიის განმტკიცების საჭიროება ისედაც განაპირობებდა მარტიროლოგიური ძეგლების თარგმნის მოთხოვნილებას. ამას ისიც დაემატა, რომ კანონიკით განისაზღვრა ლიტურგიაზე წმინდანთა მოხსენიების დრო. ცხადია, ქართული ეკლესიის მესვეურნი შეეცდებოდნენ წმინდანთა მარტიროლოგიური თხზულებების თარგმნისთვის ხელი შეეწყოთ. მართლაც, უძველესი პალიმფსესტური ფრაგმენტების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ამ პერიოდში უკვე არსებობს ნათარგმნი აგიოგრაფიული ლიტერატურა.

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული პალიმფსესტები (A 89, A 737, A 844, H999), შეიცავენ ძველი და ახალი აღთქმის ფრაგმენტებსა და საქმე მოციქულთას აპოკრიფული საკითხავების ნაწყვეტებს. A737-ე ხელნაწერი (169 გვერდი), რომელიც მთლიანად პალიმფსესტური კრებულია (აქედან 66 გვერდი ხანმეტი ნაწილია ხელნაწერისა), შეიცავს აგიოგრაფიულ ძეგლებსაც – ქრისტინესა და კვიპრიანეს წამებებს. ამ ძეგლებს ლ. ქაჯაია V საუკუნის I ნახევრით ათარილებს. V-VI საუკუნეებით თარიღდება აგრეთვე, „კვირიკესა და ივლიტას წამების“ ხანმეტი ფრაგმენტებიც. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „ქრისტინას წამების“¹ ხანმეტი და პარხლის მრავალთავში დაცული ტექსტების შედარებამ ცხადყო, რომ მრავალთავში დაცული ტექსტი მნიშვნელოვნადაა გადამუშავებული², რაც განამტკიცებს „შუშანიკის წამების“ ტექსტის რევიზია/რედაქტირების შესახებ ზემოთ გამოთქმულ ვარაუდს.

¹ „ქრისტინას წამების“ ქართული თარგმანი ოთხი რედაქციითაა მოდწეული – 1. A 737 – ხანმეტი ფრაგმენტები; 2. A 95 – პარხლის მრავალთავში (Xs.) დაცული ტექსტის კიმენური რედაქცია; 3. სინურ ხელნაწერში დაცული მეორე კიმენური რედაქცია (Sin.6. XI ს.), რომელსაც იმეორებს რამდენიმე გვიანდელი ხელნაწერი და 4. მეტაფრასული რედაქცია – ქუთაისის მუზეუმის №3 ხელნაწერი.

² „ქრისტინას წამება“ – ხანმეტი ტექსტი – მო-ხოლო-ხიწია მამად იგი მისი ორბანოს ხილვად ასულისა თვისისა და თავყანის-ცემად კერპთა დიდითა სიხარულითა... და მოხელოდა წმიდასაცა ქრისტინას, ვითარცა იგი ჩუეულ ხიყო შეწირვად საკუმეველსა კერპთა მიმართ და არა მივიდა“; / შდრ. „ქრისტინას წამება“ – პარხლის მრავალთავი (A 95) – მო-ხოლო-იწია მამად მისი ხილვად ასულისა თვისისა და თავყანის-ცემად კერპთა დიდითა სიხარულითა და ვითარ შევიდა წინაშე კერპთადასა და მოელოდა ქრისტინას და არა მივიდა.“

სასახლიდან ეკლესიაში რა წაიღო შუშანიკმა, არ გვეუბნება ავტორი. სამაგიეროდ, დაბეჯითებით იმეორებს, რომ ეკლესიიდან სასახლეში მიმავალ დედოფალს თან თავისი სახარება და წმინდანი იგი წიგნნი (ან - ნაწილნი) მიაქვს. პარხლის მრავალთავის იკითხვისის მიხედვით, დედოფალს, სახარებასთან ერთად, კიდევ რამდენიმე წიგნი მიაქვს, წმინდანთა მარტვილობის ამსახველი წიგნები, რაც ცოტა გაუგებარია. რისთვის უნდა სჭირდებოდეს დედოფალს მოწამეთა წიგნები, თანაც რამდენიმე, სადამოს ლოცვაზე? კონკრეტული მიზნით, მოწამის ხსენების დღისთვისაც რომ წაეღო, მაშინ ერთ წიგნზე უნდა იყოს საუბარი და არა – წიგნებზე. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შუშანიკს არა რამდენიმე წიგნი, არამედ ერთი მარტივოლოგიური კრებული დააქვს თან. ამგვარ მოსაზრებასაც ვხვდებით მკვლევართა მსჯელობაში. ე. ხინთიბიძის შენიშვნით, „შუშანიკის წამებაში“ მოხსენიებული „წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“ აგიოგრაფიულ საკითხავთა კიმენური რედაქციებია, რომელთა გვიანდელი ვერსიები დაცულია ქართული ხელნაწერებით. ის გარემოება, რომ V საუკუნეში, „შუშანიკის წამების“ შექმნამდე, ჩვენში არსებობდა აგიოგრაფიული საკითხავების კრებული, ქართული ორიგინალური აგიოგრაფიის ამ პირველი ნიმუშის იმავე პერიოდის ბიზანტიური აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლებთან პარალელური შესწავლის საჭიროებაზე მიუთითებს“ (ხინთიბიძე, 1982, გვ. 155). მაგრამ არც ეს ვარაუდი ჩანს სარწმუნო. ქართული აგიოგრაფიულ-ჰომილეტიკური კრებულები მრავალთავებითაა წარმოდგენილი, ხოლო ყველაზე ადრეული, ხანმეტი მრავალთავი VII-VIII საუკუნეებით თარიღდება (შემდეგ მოდის სინური – 864 წ., უდაბნოს – IX ს.; ათონის – X ს.; ტბეთის – X ს.; კლარჯული – X ს. და პარხლის – X ს.). რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული, რომ არსებობდა ადრეული კრებულებიც, რომლებმაც ჩვენამდე არ მოაღწია, თუმცა ტექსტისეული წაკითხვა წიგნებზე მიგვანიშნებს – „წიგნნი მოწამეთანი“ – და არა – კრებულზე.

ვფიქრობთ, აქ ქარაგმის არასწორ გახსნასთან უნდა გვეკონდეს საქმე. ფრაზის დაქარაგმებულ ვერსიაში – „წნი იგი ნწლნი/წწნი მოწამეთანი“ – ადვილი შესაძლებელია დაკარგულიყო ლნ/წ და დარჩენილი წნი გაეხსნათ, როგორც წიგნნი. ამდენად, ვფიქრობთ, პარხლის

ხელნაწერის ვერსია, რომ შუშანიკმა ეკლესიიდან სასახლეში მოწამეთა ღვაწლის ამსახველი წიგნები წაიღო, არ უნდა იყოს მართებული.

ახლა გავარკვიოთ რამდენადაა შესაძლებელი, რომ შუშანიკს **სამარტვილე/რელიკვარიუმი**, ანუ „წმიდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი“ ჰქონოდა თან.

ქართულ სინამდვილეში ქრისტიანული რელიგიის ძირითადი ტენდენციების ფორმირებაზე მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს დასავლური ქრისტიანული ტრადიციები. ეს გულისხმობს არა მხოლოდ იდეურ-იდეოლოგიურ, არამედ ფორმალურ მსგავსება-ანალოგიებსაც. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის კატალოგში (აბრამიშვილი, კავლელაშვილი, 2007, გვ. 303) მითითებულია, რომ ადრექრისტიანული ხანის ტორევეტიკაში მკაფიოდ აისახა ქრისტიანული აღმოსავლეთის ქვეყნების სამხატვრო კერებში შემუშავებული ტრადიციებიც. ცნობილია, რომ ჩვენში ფართოდ შემოდიოდა აღნიშნული ცენტრების, ასევე, რომისა და ბიზანტიის გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშები: გულსაკიდი ხატები, მედალიონები, ჯვრები, პიქსიდები, საცეცხლურები, რელიკვარიუმები. ამგვარი რელიკვარიუმები მეტად გავრცელებული ყოფილა ძველ საქართველოში.

წმინდანთა ნაწილების თაყვანისცემა და მათი შენახვა-გავრცელება სარისკო იყო ქრისტიანთათვის ქრისტიანობის დევნის პერიოდში, I-IV საუკუნეებში, ამ მიმართულებით დაპირისპირება განსაკუთრებით მწვავე ხასიათს იღებს ხატმბრძოლობის პერიოდში, VIII-IX საუკუნეებში, როდესაც ხატთა თაყვანისცემასთან ერთად, პრაქტიკულად, იკრძალება წმინდანებისა და მათი რელიკვიებისადმი პატივის მიგება. მხოლოდ 787 წელს, ნიკეის საეკლესიო კრებაზე დაკანონდა წმინდა ნაწილების დაბრძანება ეკლესიის საკურთხეველში, მისი ჩატანება ქვის ტრაპეზებსა და ტრაპეზზე გადაფარებულ ქსოვილებში (ოდიკებში). ამ გადაწყვეტილების შემდეგ წმინდა ნაწილთა გარეშე აღარც ტაძარი შენდება და არც საღვთო ლიტურგია აღესრულება.

სანაწილე-მარტირიუმებს სხვადასხვა ფორმა (კიდობნის, ტაძრის, ხომალდის, ჯვრის...) ჰქონდა. ზოგ შემთხვევაში, ისინი შიგთავსის (თავის ქალა, ტერფი, ხელის მტევანი...) მოყვანილობას იმეორებდა. ამგვარი მარტირიუმები ძვირფასი ქვებით, მინანქრის ნაკეთობებითა თუ ფერწერული გამოსახულებებით იყო შემკული.

ზოგს ტაძარში განათავსებდნენ ხოლმე საყოველთაო თაყვანისცემისთვის, ზოგი პირად საკუთრებას წარმოადგენდა და ბეჭდების, გულსაკიდების, ჯვარ-ხატებისა თუ სამაჯურების სახით დაჰქონდათ (ბურჭულაძე, 2018, გვ. 58) (შდრ.: „შევქმენ წმიდაა ესე სამარტვლოდ ოქროდთა და ვეცხლითა, და ამას შიგან დაუსუენენ ყოველთა წმიდათა ნაწილნი აურაცხელნი და ძელი ცხორებისა“ (ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 19).

ქართულ სინამდვილეში ამგვარი მცირე ზომის სანაწილე-მარტირიუმების ნიმუშებია **ლენტების რაიონის სოფელ ხოფურში აღმოჩენილი სანაწილე ჯვარი**, რომელიც VI-VII საუკუნეებით თარიღდება, დამზადებულია ბრინჯაოსგან, მაცხოვრისა და ღვთისმშობლის გამოსახულებები შესრულებულია არქაული იკონოგრაფიული სტილით, იხსნება ქვედა მხრიდან (დეტალურად იხ. ბურჭულაძე, 2023, გვ. 291); **ტაო-კლარჯეთის გულსაკიდი სანაწილე ჯვარი**, ჯვარი იხსნება და შიგნით მირჩილულია წმინდანთა რელიკვიების შესანახი ჯვრის ფორმის კოლოფი, რომელშიც, გ. ჩუბინაშვილის ინფორმაციით, მუზეუმში მოხვედრის დროს ინახებოდა სანთლით დაფარული წმინდა ნაწილები, მათ შორის, პატარა ჯვარი მომინანქრებული ბოლოებით; **თამარის ჯვარი** (XII ს.), რომელიც, სხვათა შორის, მეფის დღემდე შემორჩენილი ერთადერთი პირადი ნივთია. ოქროსგან დამზადებული, ძვირფასი ქვებით შემკული ჯვარი იხსნება ქვემოდან და მასში ინახება გოლგოთის ძელიცხოვლისგან დამზადებული იმავე ფორმის ჯვარი (ბურჭულაძე, 2023, გვ. 291); **მარტვილის სანაწილე ჯვარი** (X-XI ს.), ასევე ოქროსგან დამზადებული და ძვირფასი ქვებით შემკული სამკაული, აქვს ტიხრული მინანქრით შესრულებული ოთხი გამოსახულება, ჯვარი იხსნება, მასში წმინდა ნაწილებს დებდნენ (ბურჭულაძე, 2023, გვ. 287) და ა. შ.

გარდა მცირე ზომის გამოყენებითი ნივთებისა (გულსაკიდი ჯვრებისა, მედალიონებისა, სამაჯურებისა), სანაწილეების ბუდეები გვხვდება აგრეთვე რელიგიური დანიშნულების წიგნების ყდებზე, ასეთია, მაგალითად, **ალავერდის ოთხთავი** (A 484, XI ს.), რომლის ვერცხლით მოჭედილსა და ძვირფასი ქვებით შემკულ ყდას მაცხოვრის გამოსახულება ამკობს, ხოლო სახის ორივე მხარეს წმინდა სანაწილეებია მოთავსებული (ქავთარია, 2007, გვ. 44-45). სანაწილეები გვხვდება, აგრეთვე დიდი ზომის ხატებზე – **წალენჯიხის მაცხოვ-**

რის სანაწილე ხატი (XIII ს.), მოოქრული ვერცხლითა და ტიხრული მინანქრით შესრულებული და ძვირფასი ქვებით შემკული, რომელსაც უკანა მხრიდან აქვს 24 კვადრატული სანაწილე ბუდე, დაფარული მოძრავი თხელი ფიცრით (ზურჭულაძე, 2024, გვ. 175); **ოქონის სამკარედიანი სანაწილე ხატი** (დაახლ. X ს.), რომელიც სტავროთეკაა და შეიცავს გოლგოთის ჯვრის ნაწილს, ქრისტეს წვერისა და თოკის ნაწილებს, წმ. გიორგის ყბის ნაწილსა და ა. შ. ხატის რელიკვარიუმს აქვს დაახლ. 4 სმ.-ის სიმაღლის კოლოფის ფორმა მოძრავი სახურავითა და საქტიტორო წარწერებით. ხატზე გამოსახულია ჯვარცმა და კიდევ ხუთი ფიგურა (ზურჭულაძე, 2024, გვ. 185) და ა. შ. ამგვარი მცირე და დიდი ზომის ნივთები კიდევ მრავლად შეგვიძლია დავასახელოთ, რომლებიც თავის ძირითად დანიშნულებასთან ერთად, სანაწილეებსაც წარმოადგენდნენ და მორწმუნეებს თან დაჰქონდათ, განსაკუთრებით დიდი განსაცდელის ჟამს, რადგან მათი შემწეობის იმედი ჰქონდათ (შდრ. „ილარიონ ქართველის ცხოვრება“: „ხოლო იყვნეს რად განზრახვასა ამას, ღამესა ერთსა პოვეს ჟამი მარჯუე. და აღიხუნეს ძელი ცხორებისა და ნაწილნი მოწამეთანი და საფასე, რაოდენი უნდა მათ და გამოვიდეს სამეუფო[დ]თ ქალაქით და, აჰა, სუეტი ნათლისა[დ] წინა უძლოდა...“ (აბულაძე, 2020, გვ. 224); შდრ. „პეტრე იბერის ცხოვრება“: „ხოლო ვითარცა წარვლეთ ზღუად და განვედით ჯმელად, აღიხუნეს წმიდათა მათ ნაწილნი იგი წმიდათა მოწამეთანი და წმიდად სახარებად და ნაწილნი ძელისა ცხორებისა და ვიწყეთ სლვად“ (აბულაძე, 2020, გვ. 225); „იოანე ზედაზნელის ცხოვრება“: „ხოლო ღირსსა იოანეს აქუნდეს თავისა თვისისა თანა ნაწილნი წმიდათა მოწამეთანი, რომელნი წარმოეტანნეს ქუეყანით თვისით. და რაჟამს წარავლენდა მოწაფეთა თვისთა, მისცემდა თითოეულსა მათსა ნაწილსა მათგან წმიდათასა, რათა აქუნდეს მათ მცველად ყოველსა ცხორებასა შინა საეშმაკოთა სივერაგეთა მიმართ“ (აბულაძე, 2020, გვ. 114) და ა. შ.).

წმინდა მოწამეთა სანაწილე, რომელიც, სავარაუდოდ, შუშანიკს თან აქვს, არ უნდა იყოს სახარების ყდაში განთავსებული, რადგან ავტორი გვეუბნება, რომ შუშანიკმა ევანგელე და წმინდანი იგი ნაწილნი მოწამეთანი წაიღო სასახლეში, ანუ სახარებასთან ერთად კიდევ სხვა რამ წაიღო. ლოგიკურია, ეს არც დიდი ზომის ხატი უნდა იყოს. ფრაზის კონტექსტიდან გამომდინარე, ვერც გულსაკიდ ჯვარს,

მედალიონს ან სამაჯურს ვიგულისხმებთ. ვფიქრობთ, ნაწილნი მოწამეთანი განთავსებული უნდა ყოფილიყო მცირე ზომის ყუთში, მარტივში, რომელიც შუშანიკს სახარებასთან ერთად მიაქვს ეკლესიაში და შემდეგ – ეკლესიიდან ისევ სასახლეში, ანუ თან დააქვს, რადგან ხედავს რამხელა განსაცდელი ელოდებათ მას და მის შვილებს და სულიერი მხნეობისა და ბოროტთან გამკლავებისათვის მეოხად წმინდა მოწამეებს დაიგულებს.

ამდენად, მართალია დოკუმენტურად დადასტურებულია, რომ საქართველოში V საუკუნეში უკვე არსებობს ნათარგმნი (და, ორიგინალურიც¹) მარტიროლოგიური თხზულებების ლიტონი, კიმენური საკითხავები, მაგრამ *შუშანიკის წამება* ამის არგუმენტად ვერ გამოდგება. უფრო ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ შუშანიკს ეკლესიიდან სასახლეში მიაქვს რელიკვარიუმი, სამარტვილე, რომელშიც წმინდა მოწამეთა ნაწილებია შენახული, მით უფრო, რომ ამ ვერსიასაც მხარს უჭერს დღემდე მოღწეული ათი ხელნაწერი და არა – „წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“, რომელ ვერსიასაც გვთავაზობს პარხლის მრავალთავი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- აბრამიშვილი, გ., კავლელაშვილი, ე. (2016). შოთა ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის საგანძურის ფონდში დაცული ადრეული შუა საუკუნეების ლითონმქანდაკელობის, ტორეტიკის, გამოყენებითი ხელოვნებისა და საწესო სარიტუალო ნივთების კატალოგი (V საუკუნე – X საუკუნის პირველი ნახევარი). „ქართული აღმანახი“ – წმინდა თამარ მეფის უნივერსიტეტის ლიტერატურული, ფილოლოგიური და ხელოვნებათმცოდნეობითი გამოცემა, ტ. I.
- აბულაძე, ილ., ათანელიშვილი, ნ., გოგუაძე, ნ. (2020). ძველი ქართული აგიოგრაფიის ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I (V-X სს.). თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- ბურჭულაძე, ნ. (2003). წმინდა ნინოს გამოსახულებები შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში. სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა კრებული. თბილისი.
- ბურჭულაძე, ნ. (2023). ქართული ხატები. თბილისი: ქარჩხაძის გამომცემლობა.

¹ ამის დასტური თავად „შუშანიკის წამებაა,“ რომლის ავტორის ოსტატობაც განვითარებულ სამწერლობო ტრადიციებზე მიგვანიშნებს და არა – მწერლობის საწყის ეტაპზე.

- ბურჭულაძე, ნ. (2018). სანაწილე ხატები სვეტიცხოვლიდან საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, სვეტიცხოველი, სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა კრებული, თბილისი.
- გაბიძაშვილი, ე. (1990). შუშანიკის წამება. თბილისი: „განათლება“.
- დოლიძე, ი. (1970). ქართული სამართლის ძეგლები. ტომი III. თბილისი: „მეცნიერება“.
- კეკელიძე, კ. (1918). კიმენი, ტომი I. ტფილისი: გამოცემა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისა.
- კეკელიძე, კ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I. თბილისი: „მეცნიერება“.
- კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ხელნაწერები: A95, A130; A 170; A 176; H 1370; H 1672; A 999; A 89, A 844; A89, A 737, A844, H 999; A 737.
- მოსია, ტ. (2011). ქართული ჰაგიოგრაფია და ბიბლია. თბილისი: „ინოვაცია“.
- ონიანი, შ. (1978). იაკობ ხუცესის „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი“. თბილისი: „მეცნიერება“.
- პეტროზილო, პ. (2011). ქრისტიანობის ლექსიკონი.
- ქავთარია, ნ. (2007). ალავერდის ოთხთავის გაფორმების მხატვრული ასპექტები. ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი: ალავერდის აღდგენისა და განვითარების ფონდი.
- ხინთიბიძე, ე. (1982). ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიისათვის. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯანაშია, ნ. (1980). შუშანიკის წამება. წიგნი I. ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.

References:

- Abramishvili, G., K'avlelashvili, E. (2016). Shota Amiranashvilis sakh. Sakartvelos khelovnebis muzeumis sagandzuris pondshi datsuli adreuli shua sauk'unebis litonmkandak'eblobis, t'orev t'ikis, gamoq'enebiti khelovnebis da sats'eso sarit'ualo nivtebis k'atalogi (V sauk'une – X sauk'unis pirveli nakhevari). [Catalog of early meadival metal sculpture, torevtics, applied art and ceremonial items (5-century – first half of 10th century) preserved in the treasure fund of the Shota Amiranashvili Georgian Museum of Art]. Kartuli almanakhi – ts'minda Tamar Mepis universit'et'is lit'erat'uruli, pilologiuri da khelovnebatmtsodneobiti gamotsema, t'. 1.
- Abuladze, Il., Atanelishvili, N., Gogvadze, N. (2020). Dzveli kartuli agiograpiis lit'erat'uris dzegebi. ts'igni I (V-X ss.) [The Old Georgian Agiography Monuments]. Tbilisi: sakartvelos SSR metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba.

- Burtch'uladze, N. (2003). Ts'minda Ninos gamosakhulebebi shua sauk'uneebis kartul khelovnebashi [Saint Nino's Depiction in Middle Centuries Georgian Arts]. sametsniero k'onperentsiis mokhsenebata k'rebuli. Tbilisi.
- Burch'uladze, N. (2018). Sanats'ile khatebi svetitskhovlidan sakartvelos erovnul muzeumshi, Svetitskhoveli [Partial Icons from Svetitskhoveli to the National Museum of Georgia]. Sametsniero k'onperentsiis mokhsenebata k'rebuli, Tbilisi.
- Burch'uladze, N. (2023). Kartuli khatebi [Georgian Icons]. Tbilisi: "Karchkhadzis gamomtsemloba".
- Burchuladze, R. (2003). „Shushanik'is ts'amebis“ zogierti adgilis ganmart'ebisatvis. [For an Explonation of some Fragments of Shushanik's Torture]. K'rb. Valerian gabashvili – 90“. Tbilisi: sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba.
- Gabedzashvili, e. (1990). „Shushanik'is ts'ameba“ [Martyrdom of the Holy Queen Shushanik]. Tbilisi: „ganatleba“.
- Dolidze, I. (1970). Kartuli samartlis dzegebi. [Georgian Justice Monuments]. Tomi III. Tbilisi: „metsniereba“.
- Janashia, N. (1980). „Shushanik'is ts'ameba“. tsigni I. [Martyrdom of the Holy Queen Shushanik] Tbilisi: „sabch'ota sakartvelo“.
- Kavtaria, N. (2007). Alaverdis otxtavis gapormebis mkhat'vruli asp'ektebi. [Artistic Aspects of the Decoration of Alaverdi Gospel]. Sametsniero k'onferentsiis masalebi. Tbilisi: Alaverdis agdgenisa da ganvitarebis pondi.
- K'ek'elidze, K'. (1918). K'imeni, tomi I. [Kimeni]. Tbilisi: gamotsema rusetis sametsniero ak'ademiisa.
- K'ek'elidze, K'. (1980). Dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oria. T. I. [The History of Old Georgian literature]. Tbilisi: „metsniereba“.
- Khintibidze, E. (1982). Kartul-bizantiuri lit'eraturuli urtiertobebis ist'oriisatvis. [The History of Georgian-Byzantine Literary Relations]. Tbilisi: Tbilisis universit'et'is gamomtsemloba.
- Manuscripts of the National Center of Manuscripts named after K. Kekelidze: A 95, A 130; A170; A 176; H1370; H1672; A 999; A 89, A 844; A 89, A 737, A 844, H 999; A 737.
- Mosia, T. (2011). Kartuli hagiograpia da biblia. [Georgian Hagiography and the Holy Bible]. Tbilisi: „inovatsia“.
- Oniani, Sh. (1978). Iak'ob khutsesis „Ts'amebai ts'midisa Shushanikisi“ [Martyrdom of the Holy Queen Shushanik]. Tbilisi: „metsniereba“.
- P'etrozilo, p'. (2011). Krist'ianobis leksik'oni. [Dictionary of Christianity].